

Ösz Sándor Előd¹

Reformátori művek a Székelykeresztúri Unitárius Kollégium könyvtárában

Jelen írásunk nagyobb lélegzetű kutatás része. Tizenöt, a 16. században működő és alkotó teológus 1601 előtt megjelent, Erdélyben őrzött teológiai tárgyú munkáit szeretnénk katalógusba rendezni, a kéziratos bejegyzések segítségével próbáljuk megállapítani, hogy a kötetek mikor kerültek hazai köz- vagy magánkönyvtárba, illetve abba a gyűjteménybe, ahol ma őrzik őket.

A mennyiségi vizsgálat segít válaszolni arra a kérdésre is, hogy mely európai teológusok hatottak a hazai reformációra, felekezetképződésre, illetve mely nyugati tudósok teológiai látása határozta meg az erdélyi protestáns egyházak 16–17. századi életét és tanítását.

Hosszas vizsgálódás során a rendelkezésünkre álló régi és kortárs katalógusok alapján az alábbi tizenöt szerzőt választottuk ki: *Wittenbergi teológusok*: Martin Luther (1483–1546), Philipp Melanchthon (1499–1560), Georg Major (1502–1574). *Lutheránus teológusok*: Johann Brenz (1499–1570), David Chyträus (1530–1600). *Genfi teológusok*: Jean Calvin (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1602). *Zürichi teológusok*: Peter Martyr Vermigli (1499–1562), Heinrich Bullinger (1504–1575), Rudolf Gwalther (1519–1586), Ludwig Lavater (1527–1586). *Svájci teológusok*: Johannes Oekolampad (1482–1531), Wolfgang Musculus (1497–1563), Benedictus Aretius (1522–1574). *Pfalzi teológus*: Girolamo Zanchi (1516–1590). Kizárólag teológiai művekkel foglalkozunk, illetve olyan gyűjteményes kötetekkel, amelyek teológiai témájú írásokat (is) tartalmaznak. Így nem vizsgáltuk az említett szerzők más tudományághoz tartozó írásait.

¹ Ösz Sándor Előd (Gyergyószentmiklós, 1982) tanulmányait a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben (2005 – első lelkészképesítő) és a BBTE Református Tanárképző Karán (2006 – magiszteri, 2017 – doktori) végezte. 2005–2007 között a Kolozsvár-Alsóvárosi Református Egyházközség segédlelképásztora, 2007 óta az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár munkatársa. Érdeklődési területei: az Erdélyi Református Egyház kora újkori szervezete és működése, református iskolatörténet, református lelkészek és tanítók életpályája, 16–17. évtizedek könyves műveltsége, a reformátorok teológiájának hazai recepciója. E-mail-címe: osz_elod@yahoo.com

A gyűjteményről

A Székelykeresztúri Unitárius Kollégium a kora újkori erdélyi oktatási intézmények egyik legfiatalabbika. Az 1793-as homoródalmási zsinaton határoztak alapításáról, ám ezt követően meglehetősen nehezen indult el a tényleges oktatás. Nem volt megfelelő helyiség, az építkezés lassan haladt, így 1805-re csak a faépület készült el, majd 1842-re fejezték be az oktatásra igazán alkalmas első kőépületet.²

A 18. század legvégén alakult gyűjtemény nem valamilyen koncepció mentén, hanem elsősorban lelkészek és más unitárius értelmiségiek bibliotékáival gyarapodott. Arra sajnos nem fordítottak gondot, hogy a kollégium tulajdonjogát valamiképpen (bejegyzés, nyomtatott exlibris) megjelöljék a kötetekben. Az állományt valószínűleg mostoha körülmények között őrizték, ugyanis nagyon sok címlap hiányzik.

Az alapítást követő években elkezdődött a könyvek gyűjtése is. Elsősorban környékbeli lelképásztorok, tanítók, unitárius kisnemesek, illetve világi értelmiségiek gyarapították jobb esetben néhány tucat kötettel a bibliotékát, amely 1869-ben is mindössze 651 corpust számlált. 1872-ben a könyvtár felügyeletét Sándor János tanár, későbbi igazgató, az iskola történetírója vette át. Ő volt az állomány első igazi őre és rendszerezője. 1876-ben az ő kezdeményezésére vásárolták meg Jakab Elek 2872 kötetből álló könyvtárát. A könyvtár tovább gyarapodott, a két világháború közötti időszakban állománya meghaladta a 30.000 kötetet. Az iskola államosítását (1948) követően a könyvtárat 1957-ben Marosvásárhelyre szállították, ám még 70-es évek közepén is rendezetlen volt.³ A Teleki Tékában az 1970-es évektől fordult jobbra sorsa, amikor értő könyvtárosok vették kézbe, leltározták és rendezték.⁴ Ma példás rendben kutatható. Ez úton köszönöm meg Lázok Klára intézményvezetőnek, illetve Kovács-Bányai Réka könyvtárosnak a hathatós segítséget, amelyet a helyszíni kutatás során megtapasztaltam.

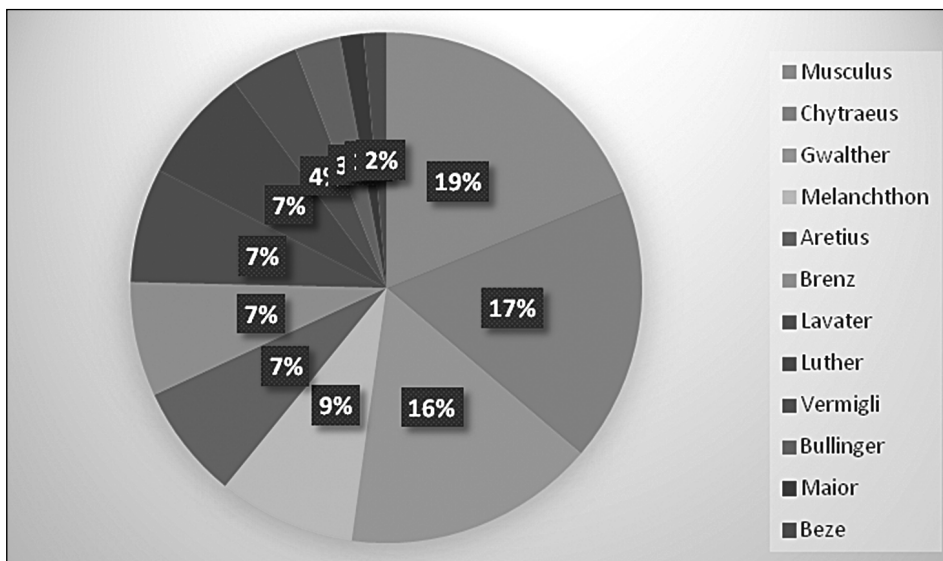
A Teleki Téka Székelykeresztúrról származó állományában összesen 70, témakörünkbe tartozó nyomtatványt vizsgáltunk. Ezeket 42 kötet foglalja magába.

² SÁNDOR János, *A Székelykeresztúri Unitárius Gymnasium történelme* (Székelykeresztúr: Becsek D. könyvnyomdája, 1896), 10–54.

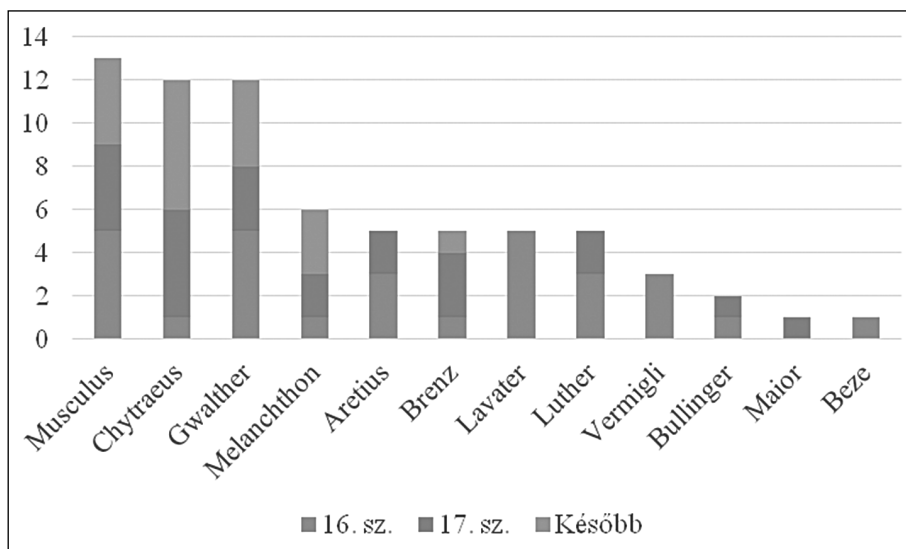
³ FEKETE János, *A székelykeresztúri Orbán Balázs – volt unitárius – gimnázium 200 éves története* (Kolozsvár: Unitárius Egyház, Orbán Balázs Gimnázium, 1993), 44–45, 49.

⁴ SEBESTYÉN Mihály, „A Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium könyvtáráról”, *Keresztény Magvető* 88, 1. sz. (1982): 22–29.

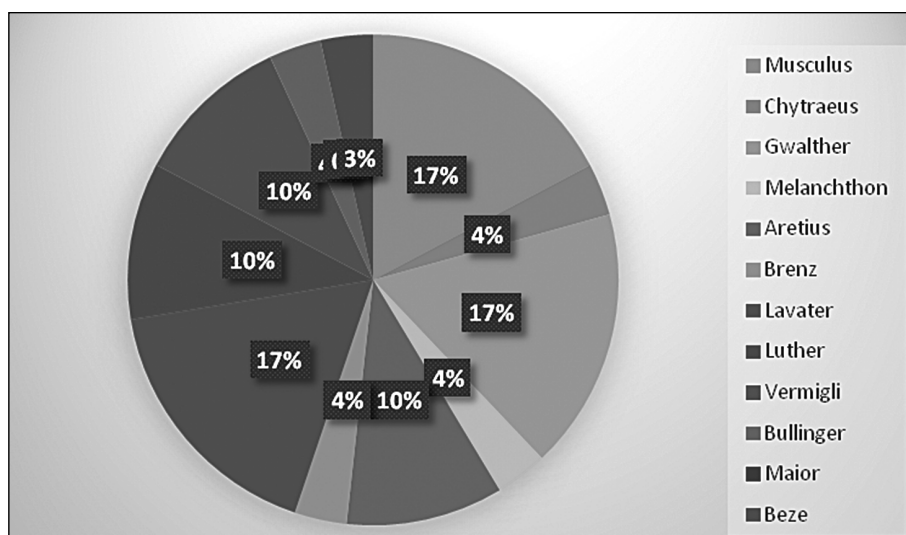
Ha szerzők szerint csoportosítjuk a vizsgált anyagot, akkor a következő eredményre jutunk. A gyűjteményben három vizsgált szerzőtől találtunk tíznél több munkát: Wolphgang Musculus berni reformátor 13, David Chyträus 12, Rudolph Gwalther 12 művét vettük kézbe. A sorrend a következőképpen folytatódik: Melanchthon (hat), Aretius, Brenz, Lavater, Luther (öt-öt), Vermigli (három), Bullinger (kettő), Bèze és Maior (egy-egy). Három vizsgált szerzőnek, Calvinnak, Oekolampadnak és Zanchinak egyetlen művét sem találtuk a gyűjteményben. (Lásd az alábbi ábrát.) Ez azért figyelemre méltó, mert Calvin írásai minden erdélyi protestáns felekezet könyvtárában szép számmal megtalálhatók. A Kolozsvári Unitárius Kollégiumában pl. huszonegy darab 16. századi Calvin-kiadást találtunk. (Ezzel szemben a Kolozsvári Református Kollégiumában mindössze 15-öt.) Ez a hiány talán azzal magyarázható, hogy a 19. századi unitárius köztudatban már jóval erősebb a Calvin-ellenesség vagy éppen a „kálvinistáktól” való elhatárolódás.

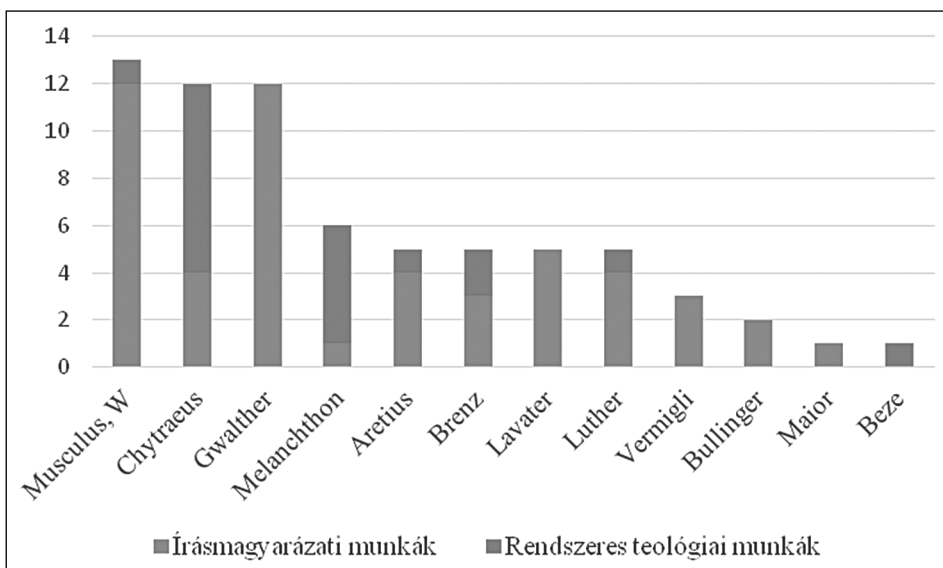
A kötetek possessorait azonosítva próbáltuk megállapítani, hogy mikor került az illető munka Magyarországra vagy hazai tulajdonos birtokába. Eszerint a 70 nyomtatvány csaknem fele, 29 darab már a 1601 előtt a Kárpát-medencében volt, további 23 a 17. század folyamán, 18 pedig 1700-at követően került ide. Ebben az esetben is elmondhatjuk, hogy a vizsgált anyag közel háromnegyede (74,2%) 1700 előtt hazai kézben volt. A művek szerzők és hazakerülési időpont szerinti csoportosítását lásd az alábbi grafikonon.

A fenti vizsgálatból kitűnik, hogy különböző időszakokban korántsem arányosan kerültek Magyarországra ezek a művek, így célszerű feltenni a kérdést, hogy az állomány azon részében, amely 1600-ban már a Kárpát-medencében volt, miként alakul a szerzők aránya. A sorrend kis mértékben változik: Musculus, Gwalther és Lavater van az élen öt-öt művel, majd Luther, Vermigli és Aretius következik három-három munkával, Bèze, Brenz, Bullinger, Chyträus és Melanchthon egy-eggyel.

A 16. századi protestáns teológiai irodalom két nagy műfajcsoportja szerinti vizsgálat eredménye az, hogy a mai állományban 51 írásmagyarázati munka és 19 rendszeres teológiai mű található. Chyträus, Melanchthon és Bèze kivételével minden teológusnak az írásmagyarázati munkái találhatóak nagyobb arányban. (Lásd az alábbi ábrát.)

Kötetek, kötetők, vásárlók és viszonteladók

A 29, a 16. században már Magyarországon forgó nyomtatvány esetében két nagy tulajdonoscsoportot különíthetünk el: az erdélyi szászokét és a partiumi magyarokét. A tulajdonosok többsége a wittenbergi egyetem diákja volt.

Az erdélyi szászok többségét 1575 után már lutheránusnak tekinthetjük, ám németajkú tulajdonosaink között van három Kolozsvárhoz köthető unitárius értelmiségi is. Lássuk először őket: A besztercei Georg Kratzer, kolozsvári német prédikátor (1566–1585) 1558-ban, wittenbergi tanulmányai alatt⁵ szerezte be Luther és Joachim Westphal úrvacsoráról szóló traktátusainak kolligátumát.⁶

⁵ Ernst WAGNER, *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*, Bd. 1. (Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 1998), nr. 481., 80.

⁶ Martin LUTHER, [*Defensio verborum Coenae, accipite, comedite*] (Norimbergae: Joannes Montanus et Ulrich Neuber, 1556) – VD16 L 4280 + Joachim WESTPHAL, *Justa*

Kratzer hivatali elődje, Titus Amicinus brassói (1555–?), majd kolozsvári német unitárius (1563–1566 mh.) prédikátor⁷ 1562-ben, harmadik wittenbergi tartózkodása idején szerezte Wolfgang *Loci communes*ének és Vermigli Bírák könyvéhez írott kommentárjának kolligátumát.⁸ A kolozsvári reformáció harmadik generációjának képviselője, a Beszterce-vidéki Jádról származó Johann Broser, aki 1603 és 1622 között szintén a német prédikátori állást töltötte be⁹ ismeretlen időpontban, de valószínűleg 1599 előtti peregrinációja idején vásárolta Musculus *Genesis*-kommentárját.¹⁰

A keresztényszigeti Martin Abrahami, későbbi oroszcsűri (1579–1580 mh.) lelkipásztor még 1567-ben, öt évvel brassói beiratkozása (1572) előtt¹¹ vásárolta Melanchthon *Liber de animá*jának és Aiszóposz fabuláinak kolligátumát.¹² A *corpust* valószínűleg Erdélyben kötötték 1565-ben, ám a tábláján található A W L monogramot nem sikerült feloldani. Szintén ismeretlen az Abrahami előtti tulajdonos, a szintén keresztényszigeti Melchior Weyss. A beszerzés időpontja és megelőző tulajdonos arra utalhat, hogy a kolligátum egyik vagy mindkét darabját a keresztényszigeti vagy a szebeni iskolában tankönyvként használták, és a diákok évenként adták tovább egymásnak 50–80 dénárért.

defensio adversus insignia mendacia Joannis a Lasco (Argentorati: Blasius Fabricius, 1557) – VD16 W 2296 + Joachim WESTPHAL, *Recta fides de Coena Domini ex verbis apostoli Pauli et Euangelistarum demonstrata ac communicata* + Erhard SCHNEPF, *Confessio Eucharistiae* (Strassburg: Blasius Fabricius, 1556) – VD16 W 2309 – hiányzik [f. 45.] – Jelzete MvhelyTB 2761.

⁷ Paul PHILIPPI, „Luthers umstrittenen Erbe in Wittenberg und in Kronstadt, Ein neues Dokument über Titus Amicinus” in *Gefördert und gesegnet, Die Kirche der Siebenbürger Sachsen und ihr lutherisches Erbe: Festschrift zum 500. Geburtstag D. Martin Luthers*, hg. von Hermann PITTERS und Gerhard SCHULLERUS (Sibiu-Hermannstadt: Das Landeskonsistorium der Evangelischen Kirche A. B. in der Sozialistischen Republik Rumänien, 1983), 101–103.

⁸ Wolfgang MUSCULUS: *Loci communes sacrae theologiae* (Basileae: Joannes Hervagius, 1561) – VD16 M 7293 + Pietro Martire VERMIGLI, *In librum Iudicum... commentarii...* (Tiguri: Christophorus Froschoverus, 1561) – VD16 B 3038 – Jelzete: MvhelyTB 2289

⁹ SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700* (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1992), nr. 1126., 108.

¹⁰ Wolfgang MUSCULUS, *In Mosis Genesim plenissimi commentarii* (Basileae: Joannes Hervagius, 1554) – VD16 B 2997. Jelzete: MvhelyTB 2291.

¹¹ WAGNER, *Die Pfarrer und Lehrer...*, nr. 52., 48.

¹² Philipp MELANCHTHON, [*Liber de anima*] (Wittenberg: Johannes Crato, 1558) – VD16 M 2760 + AESOPUS, *Fabellae... ad puerilem educationem in Gymnasio Argentoratensi selectae* [sine loco, sine anno] Jelzete: MvhelyTB 2998.

Luther Genézis-kommentárja négy darabból álló kolligátumát¹³ 1576-ban Brassóban vásárolta valaki (*Emptus Coronae [...] Anno Dni 1576 15 die February*), ám a vásárló nevét az olvashatatlanság átírták. A kötetrel viszont, mint a 16. század óta Erdélyben használt könyvvel, számolnunk kell.

Az erdélyi szász diákok Székelykeresztúron őrzött wittenbergi könyvbeszerzései között kivétel nélkül a svájci reformáció teológusainak írásai szerepelnek, mégpedig a zürichi Rudolph Gwaltheré és Ludwig Lavateré, valamint a Genfhez köthető Benedictus Aretiusé.

Clemens Goltschick, a besztercei iskola idejekorán elhunyt rektora (1572–1574 mh.) 1570-ben, wittenbergi tanulmányai idején¹⁴ vásárolta Gwalthernek az Apostolok cselekedeteihez, illetve a római levélhez írott kommentárját.¹⁵ 1573-ban a brassói Simon Taschner¹⁶ Gwalther János evangéliumához, illetve Lavater Ezékiel próféta könyvéhez írott prédikációit köttette egybe.¹⁷ 1579-ben a kőhalmi Lukás Wisth (mh. 1601), később szászdályai (1590) lelképásztor¹⁸ szintén Gwalther-művekre tett szert: Márk és János evangéliumának magyarázatait köttette egybe.¹⁹

A földvári (Marienburg) származású, és később szülőhelyén lelkészkedő (1591–1601 mh.) Jakob Fischer²⁰ 1581-ben Wittenbergben vásárolta azt a kolligátumot, amely Aretiusnak a páli, illetve a katolikus levelekhez írott kommentárját.

¹³ Martin LUTHER, *In Genesin enarrationem... tomus primus (-quartus)* (Norimbergae, Johannes Montanus et Ulrichus Neuberus, 1550–1554) – VD16 B 2993, ZV 1571, B 2995, B 2998. Jelzete: MvhelyTB 2284.

¹⁴ WAGNER, *Die Pfarrer und Lehrer...*, nr. 993., 118.

¹⁵ Rudolf GWALTHER, *In Acta Apostolorum ... homiliae CLXXV* (Tiguri: Christoph Froschover, 1569) – VD16 W 1078 + Rudolf GWALTHER, *In D. Pauli Apostoli epistolam ad Romanos homiliae* (Tiguri: Christoph Froschover, 1566) – VD16 W 1085. Jelzete: MvhelyTB 2298.

¹⁶ WAGNER, *Die Pfarrer und Lehrer...*, nr. 805., 103.

¹⁷ Rudolf GWALTHER, *In Euangelium Jesu Christi secundum Joannem homiliae CLXXX*. (Tiguri: Christoph Froschover, 1568) – VD16 W 1038 + Ludwig LAVATER, *Propheta Ezekiel... homiliis seu commentarii expositus*. ([Genève]: Joannes Crispinus, 1571) – GLN-1802. Jelzete: MvhelyTB 2297.

¹⁸ WAGNER, *Die Pfarrer und Lehrer...*, nr. 889., 110.

¹⁹ Rudolf GWALTHER, *[In Euangelium Jesu Christi secundum Marcum homiliae CXXXIX.]* ([Zürich: Christoph Froschauer, 1570]) – VD16 W 1048 + Rudolf GWALTHER, *In Euangelium Jesu Christi secundum Joannem homiliae CLXXX*. (Tiguri: Christoph Froschover, 1575) – VD16 W 1039. Jelzete: MvhelyTB 2294.

²⁰ WAGNER, *Die Pfarrer und Lehrer...*, nr. 253., 63.

tárjait, valamint Bèze és Lambert Daneau több traktátusát tartalmazta.²¹ A következő évben Mark Albelius (Weiss) majdani brassói (1585–?) rektor, prédikátor (1590) és barcarozsnyói (1591–1602 mh.) lelkipásztor²² Aretius másik művét, a Máté evangéliumához írott kommentárt²³ köttette be Luther városában.

A könyvtulajdonosok között három 16. századi partiumi magyar értelmiségit találtunk: 1573-ban Karancsi Lőrinc, a későbbi bihari (1583–1585) református lelkipásztor²⁴ Lavaternek a Józsué, a Krónikák, illetve Példabeszédek, Bullingernek a Dániel próféta könyvéhez írott kommentárjait,²⁵ 1574-ben az ismeretlen sorsú Bihari C. Miklós²⁶ Musculus Ézsaiás, illetve Lavater Ezékiel próféta könyvéhez írott magyarázatát²⁷ vásárolta meg és köttette be Wittenbergben.

Ebben a tulajdonoscsoportban találkozunk egy domidoctus lelkipásztorral is: Musculus Máté evangéliumához, illetve a Római levélhez írott kommentárja-

²¹ Benedictus ARETIUS, *Isagoge ad lectionem epistolarum divi Pauli Apostoli* (Lausannae: Franciscus le Preux, 1579) – GLN-5537 + Uő, *Isagoge in canonicas septem epistolas* (Lausannae: Franciscus le Preux, 1579) – GLN-5540 + Lambert DANEAU, *Methodus sacrae scripturae in publicis praelectionibus, tum concionibus... tractandae*. ([Genève]: Petrus Sancandrianus, 1579) – GLN-2731 + Théodore de BÈZE, *De veris et visibilibus ecclesiae catholicae nostris* (Genevae: Eustathius Vignon, 1579) – GLN-2722 + Lambert DANEAU, *Elenchi haereticorum* – (Genevae: Eustathius Vignon, 1580) – GLN-2789 + Uő, *Tractatus de Antichristo* (Genevae, Eustathius Vignon, 1576) – GLN-2581 + Uő, *Ad novas Gulielmi Genebrandi... calumnias...* (Genevae: Eustathius Vignon, 1578) – GLN-2662 + Uő, *Ad Nicolai Selnecceri librum... responsio* (Genevae: Eustathius Vignon, 1579) – GLN-2728. Jelzete: MvhelyTB 2700.

²² WAGNER, *Die Pfarrer und Lehrer...*, nr. 58., 49.

²³ Benedictus ARETIUS, *Commentarii in Euangelium ... secundum Matthaum* (Morgii: Johannes le Preux, 1580) – GLN-5517. Jelzete: MvhelyTB 2699.

²⁴ SZABÓ András, *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613* (Budapest: Balassi, 2017), 161.

²⁵ Ludwig LAVATER, [*In librum Josuae... homiliae LXXIII.*] (Tiguri: Christoph Froschover, 1576) – VD16 B 3037 + Uő, [*In libros Paralipomenon sive Chronicorum... commentarius*] (Tiguri: Christoph Froschover, 1573) – VD16 B 3063 + Uő, [*In librum Proverbiorum sive sententiarum Solomonis regis sapientissimi... commentarii*] (Tiguri: Christoph Froschover, 1572) – VD16 B 3611 + Heinrich BULLINGER, *Daniel sapientissimus Dei propheta ... homiliis LXVI* (Tiguri, C. Froschover, 1576) –VD16 B 9598. Jelzete: MvhelyTB 2316.

²⁶ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 138.

²⁷ Wolfgang MUSCULUS, *In Esaiam Prophetam commentarii*. – ([Basel]: Officina Hervagiana, 1570) – VD16 B 3766 + Ludwig LAVATER, *Propheta Ezekiel... homiliis seu commentarii expositus*. ([Genève]: Joannes Crispinus, 1571) – GLN-1802. Jelzete: MvhelyTB 2290.

inak kolligátumát²⁸ a 16. század végén Krassai Mátyás csarodai (1599), bákai (1612) és gemzsei (1615) református lelkipásztor birtokolta.²⁹ Krassai peregrinációjáról nincs tudomásunk, így kellett lenni korábbi hazai tulajdonosnak is. A kötés tábláján található B F Z / 1569 supralibrosnak az illető időszak hazai peregrinusai közül egyetlen személy feleltethető meg (részlegesen): Szinérvári (Zinervarinus) Barnabás, aki 1568-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Sem az egyetem, sem a Coetus Hungaricus beirtakozási anyakönyvében nem szerepel viszont az F. betű, így az azonosítás kérdéses. 1592-ben beiratkozott Wittenberg egyetemére bizonyos Szinérváralji Fabricius Mihály,³⁰ aki Barnabásunk fia is lehetett. Ebben az esetben a supralibrosunkban szereplő F. betű a Fabricius rövidítése.

A Vermigli Királyok két könyvéhez, illetve a Bírak könyvéhez írott kommentárját tartalmazó kolligátum³¹ széljegyzetei arról tanúskodnak, hogy a kötet a 16–17. század fordulóján már Magyarországon volt. Az egykori tulajdonos hivatkozott Gönczi György (mh. 1595) tiszántúli püspökre, a mezőkeresztesi csatára (1596. október 25–26.), a büntetéssel való visszaélés kapcsán pedig megjegyezte, hogy hasonlóképpen történik *Zamos keoszi es Espanos helieken*.³²

Köteteink 17. századi tulajdonosai általában unitárius, valamint erdélyi és partiumi kötődésű református lelkipásztorok, a szászok száma viszont – ellentétben a 16. századdal – elenyésző.

A 17. század első felében élő könyvtulajdonosok között a partiumi reformátusok vannak többségben: az ő könyveik általában a 17. század középső harmadában kerültek át Erdélybe. A 16. században hazakerült kötetek sorában utolsó-

²⁸ Wolfgang MUSCULUS, *In Euangelistam Matthaeum commentarii tribus tomis digesti*. (Basileae: Officina Hervagiana per Eusebium Episcopium, 1567) – VD16 M 7286 + Wolfgang MUSCULUS, *In epistolam apostoli Pauli ad Romanos commentarii*. (Basileae: Officina Hervagiana, 1562) – VD16 B 5032. Jelzete: MvhelyTB 2292.

²⁹ ZOVÁNYI Jenő, „Protestáns lelkészek nyugtatványai régi tizedjegyzékek mellett” in *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* 23. évf. (1929): 31., 75., 77.

³⁰ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 253.

³¹ Pietro Martire VERMIGLI, *In duos libros Samuelis prophetae, qui vulgo priores Libri Regum appellantur... commentarii* (Tiguri: Christophorus Froschoverus, 1575) – VD16 B 3035 + UŐ, *In librum Iudicum... commentarii*. Editio tertia (Tiguri: Christophorus Froschoverus, 1571) – VD16 B 3041. Jelzete: MvhelyTB 02335.

³² A kötetről részletesen: Ósz Sándor Előd, „Tiszántúli püspökökhöz köthető könyvek az erdélyi gyűjteményekben” in „*Hiszek az Ige diadalmas erejében.*” *Tanulmányok Fekete Károly 60. születésnapja alkalmából*, szerk. BODÓ Sára, HORSÁI Ede (Debrecen: Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2020), 512–513.

ként említett Musculus-kommentár³³ 1618-ban Tholnai Albert munkácsi (1610–1618–?) lelkipásztorhoz került, tőle pedig hivatali utódához, Tiszabecsi P. Tamáshoz (munkácsi szolgálati ideje: ?–1621–1622), aki 1626-ban már kolozsvári szolgálata (1623–1644 mh.)³⁴ alatt adta el bizonyos Udvarhelyi B. Jánosnak. Vermigli *Loci Communes*ének és Gwalther római levélhez írott kommentárjának kolligátumát³⁵ 1617-ben, heidelbergi tanulmányai (1615–1617–?) alatt vásárolta Szikszai Maior Mátyás, későbbi csatárújlaki (1620) lelkipásztor.³⁶ Tőle bizonyos Újlaki Boldizsárhoz, majd Nógrádi Mátyás tiszántúli püspökhöz³⁷ került, utána pedig Krizbai Farkas György salánki (1654 k.), beregszászi (?–1658, 1659–?), sátoraljaújhelyi (1658–1659), munkácsi, debreceni (1663–1671) és Bánffy Dénes udvarában szolgáló (1673 k.) lelkipásztorhoz került, aki könyvtárát szétosztotta a kolozsvári, debreceni és sárospataki kollégiumok között.³⁸ Jelen kötet a kolozsvári bibliotékába került. (1759-ben viszont már kikerült onnan.)

Szatmári Baka Péter (1590–1646) 1619-ben ordinált apáti (1620), szamosdobi (1621), vetési (1623), fehérgyarmati (1626–1637), óvári (1637–1642) és székelyhídi (1642–1646) lelkipásztor³⁹ 1619-ben Luther *Opera omniá*jának II. kötetét⁴⁰ apósa, Zólyomi Sámuel vedresábrányi (1613 k.) lelkipásztor⁴¹ könyvtárából örökölte, 1620-ban pedig ismeretlen helyről Brenz János evangéliumához írott kommentárját⁴² szerezte meg. Mindkét kötetben találunk magyar nyelvű, az

³³ Lásd a 28. jegyzetet.

³⁴ HELTAI János, „Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról” in *Az Országos Széchenyi Könyvtár évkönyve 1980* (1982): 243–347.

³⁵ Pietro Martire VERMIGLI, *Loci Communes* (Heidelbergae: Johannes Lancellottus, 1613) –VD17 15:738203A + GWALTHER, Rudolf, *In D. Pauli Apostoli epistolam ad Romanos homiliae XCVI* (Tiguri: Officina Froschoviana, 1590) – VD16 W 1089. Jelzete: MvhelyTB 2299.

³⁶ HELTAI, *Adattár...*, 336.

³⁷ Biográfiáját lásd: ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. kiadás (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977), 438–439.

³⁸ ZOVÁNYI, *Lexikon...*, 70. és SIPOS Gábor, *A Kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVIII. században* (Szeged: Scriptum, 1991), 28–31.

³⁹ HERPEI János, „XVI–XVII. századbeli papok, mesterek és diákok a Szatmári Református Egyházmegyéből” in *Egyháztörténet* 1. évf., 1–2. szám (1943): 23.

⁴⁰ MARTIN LUTHER, [*Tomus secundus omnium operum*], [Wittebergae: Johannes Lufft, 1546.] – VD16 L 3414. Jelzete: MvhelyTB 2281.

⁴¹ ZOVÁNYI, *Lexikon...*, 706.

⁴² JOHANN BRENZ, *In Iohannis Euangelion* (Hagenoae: Johann Setzer, 1534) – VD16 B 7711. Jelzete: MvhelyTB 2770.

íráskép alapján a 16. században bejegyzett margináliákat, így Bakánál és Zólyominál korábbi tulajdonosokkal is számolhatunk. Későbbi possessorbejegyzéseket viszont nem őriznek a könyvek, így csak feltételezni tudjuk, hogy fia, ifjabb Sztármári Baka Péter révén kerültek Erdélybe. Ifjabb Sztármári Baka 1661 körül költözött át a sárospataki parókiáról a fogarasira, majd több fejedelemszony környezetében szolgált udvari papként.⁴³

Az erdélyi tulajdonosok elsősorban a 17. század közepén tűnnek fel nagyobb számban. Ebben a csoportban már az unitáriusok vannak többségben. Musculus Pál apostol Rómabeliekhez, illetve Korintusbeliekhez írott leveleihez írott kommentárainak kolligátuma⁴⁴ már valamikor a 17. század elején Erdélybe kerülhetett, ugyanis első ismert tulajdonosa a Lengyelországból Kolozsvárra menekült Valentin Radecius, aki 1616-tól 1632-ben bekövetkezett haláláig erdélyi unitárius püspök is volt.⁴⁵ A következő tulajdonosbejegyzés pedig Dersi V. György désfalvi (1686) és vargyasi (1692) lelkipásztoré, esperesé (1692–1707) volt.⁴⁶

Johann Broser Muculus kommentárja⁴⁷ Heltai Gáspár unokájához és nyomdájának örököséhez, Andreas Langhoz⁴⁸ került, tőle 1641-ben Bagdi Erdős András, a későbbi bágyoni (1663 k.) lelkipásztor⁴⁹ vásárolta meg, majd 1690-ben Almási Mártonhoz, a kolozsvári magyar unitárius eklézsia⁵⁰ kántorához került.

⁴³ FEJÉR Tamás, *A Fogarasi Református Egyházközség fejedelemségkori lelkipásztorai*. Kézirat a szerző tulajdonában.

⁴⁴ Wolfgang MUSCULUS, *In epistolam apostoli Pauli ad Romanos commentarii* (Basileae: Joannes Hervagius, 1555) – VD16 B 5025 + Uó, *In ambas apostoli Pauli ad Corinthios epistolas commentarii* (Basileae: Joannes Hervagius, 1559) – VD16 B 5044. Jelzete: MvhelyTB 2287.

⁴⁵ PÉTER László (szerk.), *Új Magyar Irodalmi Lexikon* III. (Budapest: Akadémiai, 2000), 1676.

⁴⁶ UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály és KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* III/1 (ford. MÁRKOS Albert, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor és MOLNÁR Lehel) (Budapest–Kolozsvár: Magyar Unitárius Egyház – Országos Széchényi Könyvtár, 2018), 812, KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* II. (ford. MÁRKOS Albert, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor és MOLNÁR Lehel) (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2009), 91., 387., 444.

⁴⁷ Lásd a 10. jegyzetet.

⁴⁸ FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári nyomdászat története* (Kolozsvár: A Kolozsvári Keresk. és Iparkamara, 1896) 14.

⁴⁹ KÉNOSI TÖZSÉR, UZONI FOSZTÓ, *i. m.* II. 360.

⁵⁰ JAKAB Elek, *Kolozsvár története* III. (Budapest: M. Kir. Egyetemi Könyvnyomda, 1888), 159.

Georg Maior Római levélhez írott magyarázatát⁵¹ a Gyerőfi János és Apafi Margit udvarában működő nevelő, Árkosi Mihály⁵² 1636-ban Enyedi Mihálynak ajándékozta, majd Árkosi János (1654-ben ordinált) lelkipásztoré⁵³ lett. Melancthon *Loci communes*ének 1548-as kiadása⁵⁴ 1638-ban bizonyos Árkosi Istvánhoz, a következő évben Hermányi Mátéhoz került. Egyik tulajdonosról sem sikerült életrajzi adatokat kideríteni, ám Hermányi könyvtárából ismerünk még egy kötetet, két Kálvin-kommentár kolligátumát, amelyet ma a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában őriznek,⁵⁵ így feltételezzük, hogy unitárius volt.

A Tiszabecsi Tamáshoz köthető, korábban is említett Musculus-kolligátumot⁵⁶ 1646-ban Dersi Lénárt Máté kisiklódi (1644–?), abrudbányai (?–1648–?) és tordai (1661–1678 mh.) lelkipásztor⁵⁷ vásárolta meg egy forintért. A kötet kéziratosszéljegyzetei arról is tanúskodnak, hogy miről prédikált: 1651. április 2-án Ézs 55,8–9, 1668 szeptemberében Mt 10,16, Ézs 55,4–5, októberben Lk 10,38kk, 4Móz 13,1–3 volt egyházi beszédeinek textusa. A kötetben fennmaradt egy beszéde kéziratának a töredéke is. Sajnos éppen az utolsó lap hiányzik, amelyre fel szokták jegyezni, hogy mikor hangzott el a beszéd. A jegyzetekből az is kiderül, hogy igehirdetési szolgálata alatt rendszeresen forgatta Musculus művét, és összevetette más szerzők írásaival is. Dersi halála után Torockai András kükküllőszéplaki (?–1698–?) unitárius lelkipásztorhoz⁵⁸ került a kötet.

Sárdi István későbbi tordai rektor (?–1661) és dicsőszentmártoni (1661–1671) lelkipásztor⁵⁹ valószínűleg tanulmányai idején, 1653-ban Kolozsváron vá-

⁵¹ Georg MAIOR, *Series et dispositio orationis in epistola Pauli ad Romanos*. MELANCHTHON, Philipp: *Argumentum epistolae ad Romanos*. (Wittebergae: Johannes Lufft, 1558) – VD16 ZV 10596. Jelzete MvhelyTB 2688.

⁵² KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius...* II., 570.

⁵³ UZONI FOSZTÓ, KOZMA, KOZMA, *Az Erdélyi Unitárius...* III/1., 809.

⁵⁴ Philipp MELANCHTHON, [*Loci communes theologici*] ([Lipsiae: Valentin Bapst, 1548]) – VD16 M 3646. Jelzete: MvhelyTB 4366.

⁵⁵ Ősz Sándor Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora-újkori Kálvin-kiadások Erdélyben. Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen* (Kolozsvár: Erdélyi Református Egyházkerület – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014), 301.

⁵⁶ Lásd a 28. jegyzetet.

⁵⁷ BENCZÉDI Gergely, „Tordai Unitárius papok” in *Keresztény Magvető* 23. évf., 2. sz. (1888), 89.

⁵⁸ UZONI FOSZTÓ, KOZMA, KOZMA, *Az Erdélyi Unitárius...* III/1., 813, SZABÓ T. Attila, *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár VII.* (Bukarest–Budapest: Kriterion–Akadémiai, 1995), 1001.

⁵⁹ UZONI FOSZTÓ, KOZMA, KOZMA, *Az Erdélyi Unitárius...* III/1., 809, KÉNOSI TŐZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története I.* (ford. MÁRKOS

sárolta Gwalther és Lavater kommentárjainak kolligátumát.⁶⁰ A kötet hátsó táblájára valamikor a 17. században a *Nádasi negyvenes bor árra* című táblázatot írták. Feltételezzük, hogy a szásznádasi eklészia borának vásárlóit vagy kölcsönvevőit tartalmazza. Chyträus Mózes első két könyvéről írott magyarázatát⁶¹ Szentpáli István bágyoni (1661–?) és torockószentgyörgyi (?–1680–?) lelkipásztor szerezte meg. Szintén Chyträus-művek kolligátumát⁶² szerezte be diákkorában (1693) Csép Bálint, torockószentgyörgyi (–1711), majd kolozsvár-szentpéteri (1711–) lelkipásztor.⁶³

Az erdélyi református tulajdonosok közül említésre érdemes Dési István Wittenbergben tanult (1603–1605) szatmári (1607), kolozsvári (1614–1616), gyulafehérvári (1616–1618), dévai (1623 k.), szászvárosi (1626–1629) és kükküllővári (1631–1639 mh.) lelkész, kükküllői esperes,⁶⁴ aki Vermigli két kommentárjának a kolligátumát birtokolta a 17. század elején.⁶⁵

Besenyei János, aki 1643-ban a gyulafehérvári Collegium Academicum diákja volt,⁶⁶ Luther Genézis-kommentárját birtokolta.⁶⁷ Tőle Pécsi János kovásznai (1682–1705) és alsócsernátoni (1710. ápr. 24.–1713) lelkipásztorhoz, orbai espereshez⁶⁸ került, aki 1689-ben barátjával, Eszéki T. Istvánnal (1641–1707), az akkor valószínűleg Kézdivásárhelyen⁶⁹ szolgáló prédikátorral elcserélte. Eszéki halála után a Kolozsvári Református Kollégium könyvtárába került.⁷⁰

Albert, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor és MOLNÁR Lehel) (Kolozsvár: Erdélyi Unitárius Egyház, 2005), 454.

⁶⁰ Lásd a 17. jegyzetet.

⁶¹ David CHYTRAEUS, *In Genesin enarratio* (Vitebergae: Johannes Crato, 1576) – VD16 C 2627 + Uő, *In Exodum enarratio* (Vitebergae: Johannes Crato, 1570) – VD16 C 2619. Jelzete: MvhelyTB 2692.

⁶² Uő, [*De studio theologiae recte inchoando*], [Vitebergae: Johannes Crato, 1561] – VD16 C 2689 + Uő, *In Exodum enarratio* (Vitebergae: Johannes Crato, 1561) – VD16 C 2617. Jelzete: MvehelyTB 2689.

⁶³ KÉNOSI TőzsÉR, UZONI FOSZTÓ, *Az Erdélyi Unitárius...* I., 458., 476.

⁶⁴ SZABÓ, *Coetus Ungaricus...*, 185.

⁶⁵ Lásd a 31. jegyzetet.

⁶⁶ *Régi Magyarországi Nyomtatványok*, III., szerk. BORSA Gedeon (Budapest: Akadémiai, 2000), nr. 1997

⁶⁷ Lásd a 13. jegyzetet.

⁶⁸ TÓTH Levente, *A háromszéki egyházmegyék történeti névtára*. Kézirat a szerző tulajdonában.

⁶⁹ Eszéki István részletes életrajzát lásd: ZOVÁNYI, *Lexikon...*, 184.

⁷⁰ JAKÓ Zsigmond, MONOK István, NÉMETH Noémi és TONK Sándor (szerk.), *Erdélyi könyvesházak II.* (Szeged: Scriptum, 1991), 69.

Jakob Merkel, a kolozsvári németajkú református eklézsia prédikátora (1653–?)⁷¹ ismeretlen időpontban Gyulafehérváron vásárolta Brenz, illetve Bullinger az apostolok cselekedeteihez írott kommentárjainak kolligátumát.⁷²

Zalányi K. György Kolozson, illetve 1684 körül a széki egyházmegye valamelyik gyülekezetében szolgáló református lelkipásztor⁷³ Gwalter két kommentárjának a kolligátumát,⁷⁴ Dállyai Pál vízaknai rektor, hosszúaszói, illetve alsórákosi (?–1694–?) református lelkipásztor⁷⁵ Aretius, Bèze és Lambert Daneau nyolc művéből összeállított kötetet⁷⁶ birtokolt.

További kötetekről állíthatjuk bizton, hogy a 17. században már Erdélyben voltak, de nagyon sokat közülük vagy nem tudunk személyhez kötni, vagy éppen nem sikerült semmit kideríteni az egykori tulajdonosról. Brenz *Opera omniá*jának III. kötetét⁷⁷ 1632-ben Brassóban vásárolta bizonyos Szentléleki Tamás, ám róla semmit nem tudunk. Brenz kátémagyarázatának⁷⁸ belső lapjain számos érdekes bejegyzést olvashatunk. Közülük kettő utal tulajdonosra: *Nagy Andrasnak kultek ezt* (p. 57.), *Andras deak ura[m] ad neke[m]* (p. 123.). Sajnos a Nagy András név elég gyakori ahhoz, hogy bármit is elmondhassunk viselőjéről, a következő tulajdonos viszont elhallgatja nevét. Az egyik széljegyzetből (*No[n] Dei filius sed Ho[m]o J[esus] C[hristus]* – p. 256.) kiderül, hogy tulajdonosa valószínűleg unitárius volt. Bár a 347. oldalon található, fejedelemhez intézett címzést (*Illustrissimo D[omi]no Georgio Rakocj Dei Gratia Principi Tran[sylva]niae*) nem tudjuk értelmezni, viszont a bejegyzések datálása szempontjából fontos: eszerint azokat 1630–1658 között vethették papírra. Melanchthon Dániel, valamint Lu-

⁷¹ HERPEI János, *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, szerk. KESERŰ Bálint, II. kötet (Budapest–Szeged: MTA Kutatási Ellátó Szolgálat Sokszorosító Üzeme, 1966), 534.

⁷² Johann BRENZ, *In Acta Apostolorum...* (Francofurti: Petrus Braubachius, 1541) – VD16 B 7688 + Heinrich BULLINGER, *In Acta Apostolorum... commentariorum libri VI.* (Tiguri: Christophorus Froschoverus, 1535) – VD16 B 4953. Jelzete: MvhelyTB 2314.

⁷³ Ősz Sándor Előd, *A Széki Református Egyházmegye történeti névtára a kezdetektől 1850-ig*. Kézirat a szerző tulajdonában.

⁷⁴ Lásd a 15. jegyzetet.

⁷⁵ Ősz Sándor Előd, *Az Enyedi Református Egyházmegye történeti névtára a kezdetektől 1850-ig*. Kézirat a szerző tulajdonában.

⁷⁶ Lásd a 21. jegyzetet.

⁷⁷ Johann BRENZ, *Operum... tomus tertius* (Tubigae: Georgius Gruppenbachius, 1578) – VD16 B 7469/3. Jelzete: MvhelyTB 2323.

⁷⁸ Johann BRENZ, [*Catechismus pia et utili explicatione illustratus*] (Witebergae: Johannes Crato, 1552) – VD16 B 7542 vagy 7543 vagy 7544. Jelzete: MvhelyTB 2705.

ther Jóel próféta könyvéhez írott magyarázatainak kolligátumában⁷⁹ nem találunk egyetlen olvasható possessorbejegyzést sem, viszont a hátvédlapra 17. századra jellemző kézirással a *Szemeria falvanak az Tehenekrol és menesekrol való alkalma* című szöveget jegyezték.

Chytraeus *Regulae vitae* című műve 1580-as kiadásának Keresztúrra került példányába⁸⁰ 1632-ben bizonyos Matthias Fabri alsó- vagy felsőköcsényi (előbbi Zemplén, utóbbi Sáros vm.) lutheránus tanító bejegyezte, hogy a falu temploma melletti öreg fenyőfa villámcsapás áldozata lett. A kötet 1669-ben Homoródjánosfalván városfalvi Kénosi Zsigmondhoz, Udvarhelyszék későbbi alkirálybírájához⁸¹ került, majd a 17–18. század fordulója táján kénosi Sándor Pál (mh. 1723 után) török követ⁸² (1679–1690) tulajdona volt.

A 18. századi possessorok már jórészt unitárius lelkipásztorok vagy tanítók. Részletesebb ismertetésük túlfeszítené jelen írás kereteit, így csupán azokra a 18. század végi adományozókra utalunk, akik szerepelnek Sándor János kollégiumtörténetében, mint a könyvtár állományának adományozói. Molnár György csehétfalvi⁸³ és Kelemen Benjámín tordátfalvi lelkipásztor⁸⁴ egy-egy Luther-kötetet, Finta József udvarhelyszéki esperes Chyträus-kolligátumot, Máthé Elek vargyasi lelkipásztor (1756–1786–?)⁸⁵ Aretius és Gwalther kommentárjait (mindkettő édesapja, Máthé István könyvtárából maradt rá), az ismeretlen státusú aranyosrákosi Pálfi József Musculus és Vermigli írásainak kolligátumát ajánlódokozta az iskolának.

Ismeretlen annak a Szilágyi Mihálynak a személye, aki az általunk kutatott állományrész hét kötetét (összesen 13 nyomtatványt) Aretius, Brenz, Gwalther, Lavater, Musculus és Vermigli műveit szerezte meg 1793 és 1796 között.

⁷⁹ Philipp MELANCHTHON, [*In Danielem prophetam commentarius*] ([Leipzig: Nicolaus Wolrab, 1543]) – VD16 B 3819 + Martin LUTHER, *Joel propheta cum commentariis* (Norimbergae: Joannes Montanus et Ulricus Neuber, 1547) – VD B 3861. Jelzete: MvhelyTB 2675.

⁸⁰ Johannes RIVIVS, *Tractatus tres...* (Francofurti: Christophorus Cominus, 1582) – VD16 R 2657 + David CHYTRAEUS, *Regulae vitae. Virtutum descriptiones recens recognitae* (Witebergae, Clemens Schleich, 1580) – VD16 C 2746. Jelzete: MvhelyTB 2693.

⁸¹ PÁLMAJ József, *Udvarhely vármegye nemes családjai* (Székelyudvarhely: Betegh Pál, 1900), 125.

⁸² Uo. 204.

⁸³ SÁNDOR, *A Székelykeresztúri Unitárius Gymnasium...*, 256.

⁸⁴ UZONI FOSZTÓ, KOZMA, KOZMA, *Az Erdélyi Unitárius...* III/1., 823, 828.

⁸⁵ SÁNDOR, *A Székelykeresztúri Unitárius Gymnasium...*, 256.

Következtetések

A Székelykeresztúri Unitárius Kollégium könyvtárában őrzött reformátori munkák tulajdonosbejegyzései szép bizonyosságai annak, miképpen terjedtek ezek a teológiai szakkönyvek a 16–18. századi erdélyi és magyarországi értelmiségi körökben. A 19. század hajnaláig – egyetlen kivételtől eltekintve – mindenik kötet magánkönyvtár része volt. (Ez lényeges különbség pl. a Marosvásárhelyi Református Kollégium hasonló állományrészéhez képest, amelynek minden kötetét 1800-at megelőzően már az iskola birtokolta.)

A vizsgált szerzők mind szentháromsághívók, a 18. századi tulajdonosok – Galambfalvi György maroszéki református lelkész kivételével – mind unitáriusok. Így bátran kimondhatjuk, hogy még ebben az időszakban is volt átjárás a reformáció egyre inkább elkülönülő felekezetei között. Kálvin műveinek a hiánya akár az unitárius egyházban egyre erősödő Szervét-kultusz következménye is lehet.

Az írásmagyarázati munkák nagy száma jelzi, hogy a lelkészek (tartoztak legyen bármely protestáns felekezethez) szószéki szolgálatra való készülés során forgatták leggyakrabban a reformáció korának hírneves szerzőit.

Szintén hangsúlyos a gyűjtemény reformátori művei áramlásának fontosabb irányait megállapítani: százoktól a magyarok felé, Felső-Magyarországról, illetve a Partiumból Erdély felé, reformátusoktól az unitáriusok felé. Ez is jelzi, hogy a hazai „antikvár könyvpiac” nem ismert felekezeti és nyelvi határokat.